

כתובת-קבר יהודית מקיסרי

מאת

משה שובה

לפני זמן מה נמצא שבר-כתובת (ע"י לוח IV, ציור 2) באדמות שדות-ים, יישוב קיבוצי הבנוי מדרום לקיסרי. המקום שבו נמצא השבר הוא בשטח שמחוץ לחומת קיסרי שמימי הורדוס*. על גבי השבר מתוארים מנורה, לולב ושופר; ולפיכך אין ספק שהוא יהודי. מחמת מיעוטן של הכתובות היהודיות מקיסרי¹, כל שבר-כתובת הוא בעל ערך. הכתובת חקוקה באותיות מונומנטאליות ומדוקדקות על לוח שיש לבן; פני השטח הכתוב מחולקים בקווים שכובים. האבן שבורה מכל צדדיה; בחלקה התחתון אין פגימתה אלא מועטת. גובהה 15 ס"מ, ורוחבה המאכסימלי הוא 10,3 ס"מ; עוביה 3,2 ס"מ; גובה האותיות הוא 3 ס"מ.

אפשר להבחין בשרידי אותיות אלו:

∩

Y M ∩

A M 8

X A N I

כל ניסיון להשלמתה של כתובת זו צריך שיתכוון כנגד העובדה, שהמנורה בעלת שבעת-הקנים ושני סמלי-הפולחן האחרים (הבאים לצדה בכוונת מכוון, כנראה) תופסים את מרכזם של השטח הכתוב, של רוחב האבן ושל השורה.

מתוך כך אנו עומדים על אורכה של השורה בקירוב. אם ניתן את

(*) תודתי נתונה למחלקת העתיקות של ממשלת ישראל על הרשות לפרסם כתובת זו, וגם למר אהרן וגמאן משדות-ים שמצא את הכתובת וצילם אותה.

1) או כתובות שעניינן יהודים מקיסרי. בספר הישוב א', בעריכת ש. קליין, לא יכולתי להביא אלא שמונה כתובות (ע"י שם, ע"ע 150-1 ו-179). עכשיו נוספה עליהן כתובת תשיעית. כולן בוודאי כתובות-קבר הן. שלוש כתובות מבית-כנסת בקיסרי פרסמתי בספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, שיצא לאור בהוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק תש"י (בית-כנסת בקיסריה וכתובותיו, שם ע"ע תל"ג-תל"ט).

דעתנו על השמות והנוסחאות שבכתובות היהודיות הידועות מקיסרי, נוכל להשלים את הכתובת כדלקמן:

μημ[όριον 1

Σ]υμά[χου τοῦ 2

υἱοῦ Σ]αμου[ῆλ 3

μη]χανι[κοῦ 4

שורה 1: יש לשער, ששריד האות אינו אלא חלקה התחתון של האות O. שתיים מהכתובות היהודיות שנמצאו בקיסרי פותחות בכינוי השגור של קבר: μημ[όριον², ועל־פי תיבה זו אנו יכולים לקבוע את אורכה של השורה בקירוב. הכתב בשורה החסרה היה בוודאי מרווח מאוד, שכן האות O מופלגת למדי כלפי ימין.

שורה 2 הכילה את שם הנפטר. השלמה אחרת חוץ לזו המוצעת אינה מתקבלת על הדעת. השם Σύμμαχος, שכתבו היווני הוא בשני מ, נכתב בעברית במ"ם אחת בלבד. השם שכיח ביותר במזרח ההלניסטי בפאפירוסים ובכתובות. זה היה שמו של מחבר הטור הרביעי בהכסאפלה לאוריגנס, שחי בימי מארקוס אברליוס³, והוא גם שמו של אחד התנאים⁴. שני Σύμμαχοι יהודיים ידועים לנו מן הכתובות שברומי⁵. יהודי בשם Σύμμαχος⁶ Ιούστου — הכתיב בשם זה שווה לכתבו בכתובת שלנו — נקבר בטבריה⁶. יהודי אחר ששמו סומכוס נזכר בכתובת מיפז⁷, שם הנפטר בכתובת שלנו בא אחרי כינוי־הקבר בלי סימן היידוע, כדרך שהוא בא בשתי כתובות־קבר יהודיות אחרות מקיסרי⁸.

(2) עי' ספר הישוב, עמ' 150, מס' 68, 69. מס' 67 פותח בתיבה ἀήας μνημα.

(3) נראה כוודאי, שסומכוס מתרגם התנ"ך היה גר, בין שהיה חבר לכת האביונים ובין שהיה מן השומרונים. קשה לברר, אם זה היה שמו היהודי שנקרא בו עם התגיירותו או שכך היה שמו קודם להתגיירותו. מכל־מקום שם זה, לפי משמעותו, יכול הוא להיחשב כיהודי.
(4) הוא סומכוס בן ר' יוסף, תלמידו של ר' מאיר, עי' S. Krauss, Gr. u. lat. Lehnwörter im Talmud, p. 376, s. v. וגם שם, הערת ע' לעף, המביא את דעת גייגר, שסומכוס זה הוא מתרגם התנ"ך.

(5) עי' Frey, Corp. Inscr. Jud. I מס' 408, 409.

(6) עי' מאמרי בספר יוחנן לוי, לתולדות טבריה, מחקר אפיגרפי, עמ' 222, מס' 8.

(7) עי' ספר הישוב, עמ' 87, מס' 57.

(8) אחת מהן פותחת (עי' שם, עמ' 150, מס' 68) בתיבות Μεγάλου Μημ[όριον.

שורות 2-3: מאחר שההשלמה Σ]αμου[ήλ או Σ]αμου[ήλου נראית כוודאית, עלינו להניח, שלפני שם האב היו התיבות τοῦ υἱοῦ בדומה לכתובת היהודית מקיסרי Βεν]ιαμίν [Βεν]ιαμινος [τῆς] θυγατρὸς Δία(ς) μνημα⁹. הבעיה של חלוקת התיבות τοῦ υἱοῦ תתישב, אם נניח ששני ה-ου נכתבו במחובר, כמו ב-Αμου[ήλ] וכן גם ב-Χυμ[ά]χου[ς]. ואם כן, הרי הכילה השורה 2 שמונה אותיות, והשורה 3 — עוד אות אחת¹⁰. שמואל הוא אחד השמות היהודיים המצויים ביותר בתקופת התלמוד בבית-שערים הוא שלישי לשכיחות¹¹.

שורה 4: כל האותיות ברורות. האות האחרונה אינה בשום-פנים הקו
השמאלי של H, אלא היא I ברורה. הואיל וחלוקת האותיות על פני השטח
נעשתה כאן בזהירות רבה, לא ייתכן שהאותיות XANI הן סוף הכתובת.
הסידור הסימטרי של האותיות משני צדי הקנה האמצעי של המנורה
מצדיק את ההנחה, שגם בשורה 4 הגיע הכתב עד סופה של השורה (12).
התיבה $\mu\eta[\chi\alpha\nu\iota\kappa\alpha\omicron\upsilon]$ המוצעת מתאימה לכל התנאים, אלא שעדיין אין לה
דוגמה בכתובות הארצישראליות, עד כמה שידיעתי מגעת; היא באה פעם
אצל פלוטארכוס במשמעות מהנדס של מִצֹר (13), ובפאפירוסים היא באה
במשמעות מכונאי או טכנאי (14), ובייחוד כתואר לעוסק במפעלי-מים (15).

והאחרת (ממ' 67) בתיבות $\Delta\eta(\varsigma)$ $\mu\eta\gamma\mu\alpha$. במס' 69 כתוב $\mu\eta\mu\acute{o}\rho\iota\omicron\nu$ $\delta\iota\alpha\phi\acute{\epsilon}\rho\omega\nu$, ואינה עניין לכאן. ה- Σ החסרה כאן היתה כנראה רחבה למדי, שהרי היו כנגדה בשורה 1 שלוש אותיות לפני שארית האות O. ייתכן, שהיתה בעלת קצוות חדים (ר' האות X הרחבה בשורה 4), ואפשר שבצורה זו נתכוון הסתת ההדגיש את שם הנפטר.

(9) ר' ספר הישוב, עמ' 150, מס' 67. במס' 68 $\mu\eta\mu\acute{o}\rho\iota\omicron\nu$ Μεγάλου Βαβυλω- $\nu\alpha\rho\acute{\iota}\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon$ Ζερέκα , התווית $\tau\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon$ חסרה, וגם אין צורך בה, לפי שכינוי האומנות מקדים את התיבה $\nu\iota\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon$. פרטים נוספים על כתובת זו בידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל, ב' (1934), עמ' 55 וכו'.

(10) אין מן הנמנע, שהיה כתוב Σαμουήλου, ונמצאת השורה מכילה 10 אותיות, כמו בכתובת מקיסרי, שם, מס' 66: Σαμουήλου τέκνα.
(11) ידיעות, ה' (1937), עמ' 81.

(12) קשה לשער תיבה המסתיימת ב- $\chi\alpha\upsilon\iota$. יתר על כן, הרווח אחרי I נראה גדול מדי. אבל גם לפני Y בשורה 1 יש רווח גדול דומה לו.

(13) פריקליס 27, מקום שהוא מדבר על מצור סאמוס על-ידי האתונאים.

(14) עי' Preisigke, Wörterbuch, s. v. **εὐχάριστος** וגם ערך **εὐχαρίστος**.

Michael Schnebel, Die Landwirtschaft : **גידול, μηχανάριος, ש"ע** (15
im hellenistischen Aegypten, München 1925, I, pp. 69-84

ידוע לנו אחד ${}^{16}\text{Ἀπολλώνιος μηχανικός}$ ואחד שהוא ${}^{17}\text{ἀρχιμηχανικός}$, מצבת-קבר בבובאסטס מזכירה ${}^{18}\text{Ἡρώδης μηχανικός}$, אלא שאין לומר בוודאות, אם הוא קשור במפעלי-מים. במצרים ה- μηχανή — סקיה מונעת על-ידי בהמת-משא — היתה שכיחה כל כך, שאפילו הקרקע המושקת נקראה ברבות הימים μηχανή .

לשימוש הכינוי μηχανή למיתקן-מים בארץ-ישראל אין בידינו עד עתה אלא ראיה אפיגראפית בלבד, והיא הכתובת מדרום ארץ-ישראל האומרת: $\text{Καὶ ταύτην τὴν | τῆς τ(ῶν) ὕδατων μηχαν|ῆς ὁ λαμπρ(ότατος)}$ $\text{πατὴρ Ἰλ | αρίων ἐφεῦρεν | ἀρετῇ}^{19}$ מים. דבר זה מוכח הן מתוך הכתובת עצמה (ὕδατων) והן מן הנקב העשוי בצורת-חצי גורן עגולה $\bigcirc$ באמצעיתן של שתי השורות האחרונות, במקום שהיה קצה-הצינור שממנו זרמו המים. והתיבה καί רומזת על האפשרות, שמיתקן זה היה חלק של מיתקן אחר, אולי יותר נרחב. אמנם, מכתובת זו אין אנו למדים על מציאות μηχανή בארץ-ישראל אלא במאה השישית, אבל שימוש של המונח במשמעותו זו הוא בוודאי קדום יותר. מאחר שעל פי שרידי האותיות אין מבוא להשלמה אחרת, רשאים אנו לשער שהכוונה היא לטכנאי במפעלי-המים של קיסרי, אם-כי אין מן הנמנע, שהמדובר הוא בטכנאי אחר. אמת-המים הגדולה שבצפון העיר, עדיין אתה מוצא בה בקצה הדרומי — גם במצבה כיום — צינורות מכוונים מזרחה, ואפשר ששימשו הללו לצורך השקעה. ושמא היתה מערכת-השקאה אחרת ממזרח לקיסרי.

- (16) ר' 219, Preisigke, Sammelbuch griech. Urk. aus Aegypten, No. 219
(= 1101 v. Preisigke Wörterbuch, s. v.)
Preisigke, Sammelbuch, ad No. 1108-1111. הגראפיטו שייך לקבוצת כתובות החרות ליד מורד הנילוס באל-הוש בקרנת Silsilis. ייתכן שאפולוניוס זה היה טכנאי באסמקת-המים.
(17) ר' 1113, Preisigke, Sammelb. מס' 1113. הכתובת היא: $\text{Ἰα' Ἀντωνῖνος - Ἀπολ-}$ $\text{λῶς Πετε[πα]χούμιος | ἀρχιμηχανικός}$ היא מאותו היישוב שנמצאה בו הכתובת מס' 1109. תאריכה הוא שנת 147/8 לפסה"נ. ושמא אפולוס זה הוא אפולוניוס, והשינוי בכינוי אומנותו אינו אלא מעיד על שני שלבים בדרך חייו?
(18) שם, מס' 310.
(19) ע'י מאמרי בידיעות, ט' (1942), עמ' 89 ואילך; כתובת יוונית על מיתקן מים מדרום א"י.

התקופה שחי בה סומכוס בן שמואל זה אינה ניתנת להתברר אלא על-פי הסימנים הפאלאוגרפיים בלבד. אבל דא עקא שהאותיות האופייניות שנשתמרו, מועטות הן מכדי ניסיון של קביעה מדויקת. חיבור האותיות O ו-Y נוהג היה אפילו בתקופה הרומית, אבל בעיקר הוא שכיח בתקופה הביזאנטית. השוואתן של צורות הכתב הללו לאותן של גרש²⁰ מעלה שתי אפשרויות: המאה השלישית או המאה החמישית-השישית לספה"נ, אך דעתי מהססת להחליט.

[תוספת בזמן ההגהה: על משמעות המלה $\mu\eta\chi\alpha\nu\acute{\iota}\sigma$ דן בפרוטרוט G. Downey במאמרו Byzantine Architects, שנדפס ב-Byzantion, כרך XVIII (1948), ע"ע 99–118. המאמר מכיל חומר רב לעניין שימושה של מלה זו בתקופה הרומית המאוחרת ולאחריה. על מציאות המלה בכתובות סוריה ע"י שם, עמ' 104 ואילך, לפי H.C. Butler, Early Churches in Syria (שנדפס בשנת 1929 בפרינסטון), ע"ע 254–257. המלה נמצאת פעם אחת בכתובות סוריה, בו בזמן שכינויים אחרים למומחי בניין והנדסה נמצאים קרוב לשבעים פעם. הדין עם בוטלר, האומר ששימושם של המונחים שונה מאיזור לאיזור, אמנם דוניי לא נתן את דעתו כלל על שימוש המונחים בפאפירוסים של מצרים, וסמך את דבריו על מקורות ספרותיים ואפיגרפיים בלבד. אבל זכותו היא, שעורר תשומת לב לפסקה אחת בחיבורו של פאפוס מאלכסנדריה, שנתחבר בשנת 320 בקירוב לסה"נ (ע"י Pappi Alex-andrini Collectionis quae supersunt ed. F. Hultsch, Berlin, 1876–78, III, p. 1022–24). במבוא לספר ח' של חיבורו מפרש פאפוס על פי תורתו של הירון מאלכסנדריה — את המלה $\mu\eta\chi\alpha\nu\acute{\iota}\sigma$ פירוש הכולל גם את הוראתה בכתובתנו. אולם לא מצאנו בחקירתו של דוניי על תולדות המונחים $\mu\eta\chi\alpha\nu\acute{\iota}\sigma$ וכו' שום סיוע לקביעת זמנה של כתובתנו.]

(20) ע"י C. B. Welles, apud Kraeling, Gerasa, pp. 359–368. לוחות

אלפביתיים אחרים של כתובות א"י עדיין לא נתפרסמו.